

стихири й канон святому на кожен із 8 голосів, — формується цикл богослужбних творів на день перенесення мощів свт. Миколая. Встановлення самого свята й укладення служби на нього традиція пов'язує з постаттю свт. Єфрема, єпископа Переяславського⁴⁰.

У часи до монгольської навали відбулося внесення до синаксарів, тобто визнання святими, імен благовірних князів Бориса і Гліба, преподобного Феодосія Печерського, можливо, також мучеників Федора та Йоана, що відображено у складених тоді службах.

Уже в липневому томі Мінеї кінця XI — початку XII ст. під 24 липня знаходиться служба свв. мчч. Борисові та Глібу⁴¹, а в т.зв. "Типографському уставі" (збірці кінця XI — початку XII ст., що включає Студійський устав і нотований кондакар) — кондак Борисові й Глібу на 24 липня⁴². У списках XII ст. виявляють уже 24 стихири, 2 канони, 3 кондаки з ікосом, сідальний і світільний, що входили до трьох версій служби, встановлених за митрополита Іоана (40-і рр. XI ст.), при перенесенні мощів 1072 р. до однокупальної церкви, збудованої князем Ізяславом Ярославичем, та при перенесенні мощів за князя Володимира Мономаха 2 травня 1115 р. до нової мурованої церкви. Усі служби вміщуються під 24 липня, хоча після 1115 р. день перенесення мощів 2 травня також вводиться до місяцеслова й на цей день ще в добу до монгольської навали було написано кондак⁴³.

Серед прикладів монашої побожності, наведених прп. Полікарпом у його "Посланні до ігумена Акиндина" і включених до Києво-Печерського патерика, міститься й розповідь прп. Григорія, творця канонів (слово 28). Свт. Кирило Туровський попри брак офіційної канонізації написав канон св. Володимирові Великому. До домонгольського часу належить також і поява канону прп. Феодосія Печерського, включеного до Арсеніївської редакції Києво-Печерського патерика.

(Закінчення в наступному номері)

⁴⁰ Катрій Юліян Я., о. ЧСВВ. Пізнай свій обряд. — С.278.

⁴¹ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI—XIII вв. — С.82-83.

⁴² Там само. — С.88.

⁴³ Православная энциклопедия. — Т.6. — С.49-50.

Олена Ткаченко

"ОТЧЕ НАШ" В УКРАЇНСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

"Отче наш" — найпростіша й водночас найглибша і найвеличніша християнська молитва. Дарована людям самим Господом, вона має виняткову духовну та емоційну силу. Припускаючи, вслід за Г.-Г. Гадамером, що не всі досконало знають біблійний текст, дозволимо собі нагадати деякі уривки з нього. За Євангелієм від Матвія, Ісус навчав: "А як молитесь, не проказуйте зайвого, як *ті* погани, — бо думають, ніби вони будуть вислухані за своє велемовство. Отож, не вподобляйтесь їм, бо знає Отець ваш, чого потребуєте, ще раніше за ваше прохання! Ви ж молитесь отак: "Отче наш, що єси на небесах! Нехай святиться Ім'я Твоє, нехай прийде Царство Твоє, нехай буде воля Твоя, як на небі, *так* і на землі. Хліба нашого насущного дай нам сьогодні. І прости нам довги наші, як і ми

прощаємо винуватцям нашим. І не введи нас у випробування, але визволи нас від лукавого. Бо Твоє є царство, і сила, і слава навіки. Амінь” [Мт. 6:7–13]¹.

Євангеліст Лука оповідає про це так: “І сталося, як молився Він у місці одному, і коли перестав, озвався до Нього один з Його учнів: “Господи, навчи нас молитися, як і Іван навчив своїх учнів”. Він же промовив до них: “Коли молитесь, говоріть: “Отче наш, що єси на небесах! Нехай святиться Ім’я Твоє, нехай прийде Царство Твоє, нехай буде воля Твоя, як на небі, так і на землі. Хліба нашого насущного дай нам на кожний день. І прости нам наші гріхи, бо й самі ми прощаємо кожному боржникові нашому. І не введи нас у випробування, але визволи нас від лукавого!” [Лк. 11:1–4].

У духовному світі українця “Отче наш” віддавна посідає важливе місце — свідчення про це, принагідні, але промовисті, знаходимо у творах написаних у різні культурно-історичні епохи.

Про поширення Господньої молитви в період Київської Русі в більшості випадків можемо судити лише апріорно. Це питання слід розглядати у зв’язку із загальним поширенням освіти та християнської побожності, а також зі ступенем залучення тогочасних віруючих до церкви, оскільки молитва “Отче наш” входить до літургійного канону й могла засвоюватися також в усній формі.

Певніше уявлення можемо скласти про поширення “Отче наш” у князівському середовищі. У “Повчанні Володимира Мономаха” натрапляємо на таку пораду: “Аще и на кони ѣздяче не будет ни с кым орудья, аще инѣх молитвъ не умѣете молвити, а “Господи помилуй” зовѣте беспрестани, втайнѣ: та бо есть молитва всѣх лѣпши, нежели мыслити безлѣплицю ѣздя”¹. На підставі цього уривку Іван Франко зробив такий висновок: “Як бачимо, князівські сини тоді не всі вмели напам’ять “Отче наш” і “Богородице Діво”².

Поза тим звернення Володимира Мономаха відлунює до значно ширшої аудиторії, ніж його сини. Власне, про це говорить і сам автор на початку та наприкінці твору: “Да дѣти мои, или инѣ кто, слышавѣ сию грамотницу, не посмѣйтеся”³, “Да не задрите ми, дѣти мои, ни инѣ, кто прочеть, не хвалю бо ся ни дерзости своея”⁴. Серед цих імовірних читачів, вочевидь, і заховалися ті, хто могли не знати молитов і до кого звертався автор.

Судячи з літописних джерел, сини Мономаха якраз добре знали “Отче наш”, оскільки у справі їхнього замирення з небожем князь галицький Володимир Володаревич апелює до Господньої молитви як до головного аргумента: “А як ми можемо молитися Тому, хто сотворив нас: “Отче наш! Прости нам провини наші [так], як і ми прощаємо винуватцям нашим”, [коли] синовець ваш [Ізяслав, [котрий], як вами обома рожденний, перед вами не виправдовується, а кланяється і милості вашої домагається?”⁵.

Руські князі в літописах часто “діють молитву”: подекуди це просто звернення до Бога, в інших випадках — складні й мало знані молитви, наприклад, із молебного канону Богородиці чи Василя Великого. Скажімо, онук Мономаха — Ростислав Мстиславович перед смертю (1169 р.) промовляє проникливу молитву: “Пречистая Богородице, вышши єси ангель...”⁶. Певна річ, що читання напам’ять складних молитов передбачає добре володіння християнською протомолитвою.

¹ Тут і далі посилання на Святе Письмо даємо в дужках у тексті.

² *Поучение Владимира Мономаха* // Русская литература XI–XVIII вв. — М., 1988. — С. 52.

³ Франко І. *Історія української літератури* // Зібрання творів: У 50-ти томах — К., 1983. — Т. 40. — С. 147.

⁴ *Поучение Владимира Мономаха* // Русская литература XI–XVIII вв. — М., 1988. — С. 48.

⁵ Там само. — С. 62.

⁶ *Літопис Руський* / Пер. А.Махновця. — К., 1989. — С. 229.

⁷ Там само. — С. 289.

Знання "Отче наш" — перше свідчення правдивої і доброї віри християнина, а також критерій оцінки побожності й духовної освіченості цілого народу чи краю. У релігійній полеміці та в оповідках чужоземців про Україну XVI—XVIII століть широко використовувався аргумент: "навіть "Отче наш" не знають". Його сила була разючою, а складність доведення (і що найголовніше — спростування!) дозволяла подавати суб'єктивну картину, а то й зовсім перекручувати стан речей.

У книжці Герасима Смотрицького "Ключ Царства Небесного" (1587 р.) міститься "До народів руських короткая а пильная предмовка", в якій автор наводить закиди антиправославного полеміста*, який "...писав, штося єму подобало, єдно ж с правдою далекося минало. И не ждучи на тоє жадное отповеди или отпису, за разом писал и декрет учинил на остатку: бог к греком и руси все отнял, не мають ани памяти, аби умѣти "Отче наш" и "Вѣрую в бога", ани розуму, аби збавленые речи бачити, а не доброе воли, жеби добре жити. И далее писал, як єму шатан казал. А на краю доложил руское глупство и блуды. Якож тых новин, ач неправдивых, але шкодливых о вас тепер полны уши всюды"⁷.

Герасим Смотрицький підкреслює, що поширення таких наклепів стало можливим через мовчання Русі у відповідь: "Годилося вам тоє на собѣ так долго за молчаньем носити, баченю вашему поручается. Кгдыж молчанє з часом слушным за мудрость почитано бываєть и з пожитком, а з часом теж за глупство и з шкодою. А то не в таковых речах божіих законных великих а общих, але у власных каждого. А в таковых и жидове, и єретикове, и бусурманы молчанєм не терпят, як вы"⁸.

Один раз кинутий, аргумент про незнання Руссю "Отче наш" розповсюджувався і вже на початку XVII століття подавався як авторитетне свідчення, сперте на цілу традицію. Так, у "Подорожньому щоденнику" (1708—1709 рр.) словацького теолога і письменника Даниїла Крмана натрапляємо на такий пасаж: "Правду писали історики, зазначивши, що мало простих руських і москалів знають "Отченаш", бо його треба знати панам і попам, які не займаються жодними ділами, і досить їм вірити в Бога і Його Сина Ісуса Христа й Духа Святого. Отже, святе віровизнання потрібне князям, а найбільше його потребують вельможі й шляхта"⁹.

Упередженість цього свідчення очевидна: концептуально вона викликана бажанням Даниїла Крмана всіляко наголосити на вищості власної конфесії — протестантизму — за рахунок применшення чеснот православних. До того ж Крман суперечить сам собі, оскільки подає таке нищівне узагальнення після розлогого опису моління простої українки, яка до кількох щоденних молитов "додавала ранкову молитву "Отченаш"¹⁰.

Достовірність подорожніх нотаток чужоземців про Україну промовисто схарактеризував у вірші "Київ—традиція" Микола Зеров:

Про тебе теревені плів Ляссота

І Левассер Боплан байки складав¹¹.

У художній літературі XIX століття неодноразово натрапляємо на свідчення про широке розповсюдження молитви "Отче наш" серед простих українців.

* Герасим Смотрицький не вказує прізвища полеміста, зазначаючи лише, що цитована книжка видана рік перед тим у Львові. Іван Франко називає її автором польського єзуїта Жебровського, сучасні дослідники схиляються до думки, що це був Бенедикт Гербест, книжка якого "Висновки віри римської костелу..." видана 1586 року у Львові.

⁷ Смотрицький Г. Ключ царства небесного // Українська література XIV—XVI ст. — К., 1988. — С.216

⁸ Там само.

⁹ Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708—1709). — К., 1999. — С.51.

¹⁰ Там само. — С.50.

¹¹ Зеров М. Твори: У 2-х томах. — К., 1990. — Т. 1. — С. 28.

Читаємо про це в Т.Шевченка, Григорія Квітки-Основ'яненка, Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Михайла Петрушевича та багатьох інших.

Молитва стоїть у центрі художнього світу Т.Шевченка. У його творчості вона побутує на різних функціональних рівнях: як конкретна християнська молитва, як звернення-заклик до Бога, переспів чи творче переосмислення молитовного тексту, засіб іносказання, врешті — як поетичний жанр. Серед конкретних молитов натрапляємо у творах Шевченка на "Ісаїя, ликуй", "Вечная память", "И со святыми упокой", "Достойно", "Трисвятое", "Приидите", кондаки на честь Богородиці "О всепетая мати", "Богом избранная мати, дева отроковица", "Нескверная, неблазная", "Все упование мое на тя возлагаю", "Акафіст пресвятії богородиці. Ікос 10", Давидові псалми, псалми Григорія Сковороди та Дмитра Туптала ("О горе мне, грешнику сущу", "Исусе мой прелюбезный") тощо. Найчастіше ж у творах Шевченка згадується Господня молитва. Так, у поемі "Слепая" Оксана говорить:

Я крестилась,
Я горько плакала, молилась,
Но Бог отверг мои кресты,
Мои сердечные молитвы,
Да, он отверг. А помнишь ты?
Нет, ты не помнишь, ты забыла.
А я так помню: ты учила
Меня, малютку, кровь сосать
Да О т ч е н а ш еще читать¹².

Прикметно, що в поезії Тараса Шевченка "Отче наш" має найсвітлішу конотацію — вдячної молитви Господу:

Іде Марко, не журиться.
Прийшов — слава Богу!
І ворота одчиняє,
І молиться Богу.
"Чи чуєш ти, Катерино?
Біжи зустрічати!
Уже прийшов! Біжи швидше!
Швидше веди в хату!..
Слава тобі, Христе-боже!
Насилу дождала!"
І О т ч е н а ш тихо-тихо,
Мов крізь сон читала...¹³

("Наймичка")

А дід сидить,
І усміхається, і стиха
Промовить нишком: "Де ж те лихо?
Печалі тії, вороги?"
І нищечком старий читає,
Перехрестившись, О т ч е н а ш¹⁴.

("І досі сниться: під горою...")

Кілька разів Господня молитва згадується у прозі Шевченка ("Наймичка", "Княгиня" та ін.). У повісті "Княгиня" (1853 р.) "Отче наш" вжито у переносному

¹² Шевченко Т. Кобзар — К., 1987. — С.157.

¹³ Там само. — С. 259.

¹⁴ Там само — С. 480-1.

значенні: “Бывало, каждое божее воскресение или праздник какой запросят покойного отца Куприяна на “отченаш” да и выставят двенадцать графинов и все с разными настойками. А отец Куприян, царство ему небесное, по “отченаше” выпьет, бывало, из каждого графина по рюмке, да как дойдет уже до последнего, то и скажет: “Вот это хорошая водка, ее и будем пить”. А водки, правду сказать, все были одинаково хорошие, да он, покойник, был уже такой чудной, любил иногда, царство ему небесное, и пошутить”¹⁵.

Василь Стефаник, пишучи про селян Покуття, згадує Господню молитву в різних контекстах і часто надає їй значення характеротворчої деталі. Наприклад, молода мати з новели “Мамин синок” говорить про свого пестунчика: “— Коби здоров ріс та чемний. Має три роки та й геть очинашу береси. Такий старогрецький, а такий пустек, що хату догори ногами здоймає”¹⁶.

У новелі “Кленові листки” на глузливий закид жінки: “— Ото ти робітник!”, шестилітній хлопець з гідністю відповідає: “— Ви не знаєте, та й говорите пусте. Ану запитайтеся мами, який я розумний! Я очинаш знаю цілий...”¹⁷.

У зворушливому контексті натрапляємо на Господню молитву в новелі “Святий вечір”. До вдови-старчихи приходять сусіди з проханням проказати “Отче наш” за упокій їхніх близьких:

— Славайсу.

— Навіки слава.

— Я вам, бабо, солодкої пшениці та й тіста принесла, аби-сте за мою Марію очинаш зговорили.

— Прости біг, небого, я зговорю очинаш за твою Марію.

Хрестилася синіми руками.

— Славайсу.

— Навіки слава.

— Надніс-сми гезди трохи пирогів, а ви за мою першу очинаш вікажіть.

— Бо да прости, Андрію, я вікажу за твою Катерину очинаш.

Шепотіла молитви”¹⁸.

Як бачимо, “Отче наш” читався і як заупокійна молитва, хоча сам його текст цього не передбачав. Ортодоксальне розуміння ролі Господньої молитви щодо спасіння людських душ подано у творі Іоанікія Галятовського “Гріхи розмаїті” (1685 р.). Там сказано, що молитвою “Отче наш” людина очищується від щоденних поточних гріхів: “Поточный зась грѣх, слова жартовливые албо смѣхотворные албо хвала порожная, з недосконалого розуму походит и отпуцається челоуковѣ чрез исповѣдь повседневную, чрезь молитву Господню “Отче наш” и през молитву “Господи, Ісусе Христе, сыне божій, помилуй мя, грѣшнаго”¹⁹.

Надзвичайна сила “Отче наш” як слова Господнього, а також виняткова популярність цієї молитви викликали численні наслідування, переробки й пародіювання. Зафіксований навіть перехід молитви з суто словесного вираження в сферу образотворчого мистецтва. З XVII ст. походить ікона “Отче наш”, в якій кожній фразі молитви відповідає зображення²⁰. Ці своєрідні “ілюстрації” до молитви виконані з глибоким теологічним розумінням її суті. Скажімо, фразу “Хліб наш насущний даждь нам днесь...” ілюструє сцена причастя, що відповідає алегоричному

¹⁵ Шедченко Т. Повне зібрання творів: У 12-ти томах – К., 1991. – Т. 3. – С.119.

¹⁶ Стефаник В. Кленові листки. – К., 1978. – С.22.

¹⁷ Там само. – С.133.

¹⁸ Там само. – С. 77.

¹⁹ Галятовський І. Гріхи розмаїті // Хроніка 2000. – Випуск 37–38. – К., 2000. – С. 271.

²⁰ Див. Корнилович К. Окно в минуле. – Ленінград, 1968. – С. 130–135.

розумінню “хліба” і є алюзією на слова Ісуса з “Євангелії від Івана”: “Я – хліб живий, що з неба зійшов: коли хто споживатиме хліб цей, той повік буде жити. А хліб, що дам Я, то є тіло Моє, яке Я за життя світу дам” [Ів. 6:51].

Радикальну видозміну форми і суті Господньої молитви зустрічаємо у сфері магічної культури. З магічною метою використовувався “перевернутий” “Отче наш”, який нібито дозволяв зняти “кайдани” божественності й використовувався в деяких сатанинських сектах²¹. Підґрунтям для такої трансформації слугував езотеричний принцип, згідно з яким зворотне написання слова чи фрази надає їм протилежного смислу. Важко сказати, чи була знайома така форма “Отче наш” українській традиції, однак сама ідея “молитви навиворіт” була добре знаною. Додамо також, що Господня молитва часто є складовою частиною такого жанру словесної магії, як замовляння.

Інше використання “Отче наш” в окультних цілях пов’язане з магічним квадратом “Sator”. В українській традиції він засвідчений у поетичній збірці Івана Величковського “Млеко” (1691 р.). При прочитанні магічного квадрата в чотирьох напрямках отримуємо той самий текст:

S A T O R
A R E P O
T E N E T
O P E R A
R O T A S

Найдавніше місце, де засвідчений “Sator”, – це християнський дім у Помпеї I ст. від Р.Х. У середньовічній Європі цей зразок виконував різні магічні функції, зокрема слугував оберегом і талісманом, допомагав породіллі тощо²².

Існує ще одна, власне християнська форма запису “Sator’a” у вигляді хреста, який читається як “Pater noster” із подвійними А і О, що символізують Бога як Альфу і Омегу:

A
P
A
T
E
R
R
A P A T E R N O S T E R O
O
S
T
E
R
O

Отже, цей магічний квадрат безпосередньо пов’язаний із Господньою молитвою і становить анаграму її початкових слів. Чи був відомий зв’язок “Sator’a” з “Pater noster” в Україні, можемо з’ясувати лише на підставі непрямих свідчень. Так, у російській літературі XVII ст., яка розвивалася під значним впливом української, зафіксований текст “Sator’a” з таким коментарем: “Сия печать премудрого царя Соломона, протолковася от мудрого нѣкогого ритора. Толк же ея сице расположися, яже здѣ ниже сего предложися: зри опасно, увѣждь

²¹ Диксон О. Символика чисел. – М., 1996. – С. 115.

²² Kieckhefer R. *Magia w średniowieczu*. – Kraków, 2000. – С. 123.

известно”²³. Остання фраза: “зри опасно, увѣждь известно”, вочевидь, і натякала на трансформацію таємничої формули в початок добре відомого “Отче наш”.

Цікавих видозмін набула Господня молитва в українському фольклорі. Йдеться, зокрема, про так званий “бурлацький Отченаш”. У “Словарі української мови” за редакцією Б.Грінченка подане таке його визначення: “Шутливая молитва, в которой просят избавления от разных бед жизни бурлак”²⁴. Частково один із варіантів “бурлацького Отченашу” поданий Анатолієм Свидницьким у дослідженні “Великдень у подолян” (1861 р.). Ось що він пише: “К сожалению, я его не знаю; знаю только, что он разделен на прошения; некоторые из них передаю: *не дай, боже, з кози кожуха, а з свині чобіт; избави, боже, від барської греблі; избави, боже, від Кулаковського справи; избави, боже, від служби в китайгородського попа*. Что касается объяснения этой молитвы, то я знаю следующее: 1) *Барська гребля* — обыкновенная плотина в г.Баре. Она очень длинна, идет извилинами и весною до того заплывает грязью, что езда по ней в высшей степени затруднительна и даже опасна. Кроме того, что можно *загрузнуги*, страшные *провалля* (по-тамашнему — *прірви*) с глухой стороны *греблі*, глубокие и наполненные водою, так и ждут жертвы. Летом ухабы и т. п. до того надоедают, что действительно надо просить бога об избавлении от этой *греблі*. (Я раз по ней проехал и не захочу больше). 2) *Кулаковського справа*. Был помещик на Подолии п. Кулаковський (Кулаковский) из поповичей, отличавшийся несправедливым решением жалоб. Говорят, он наказывал и истца, и обидчика. Наказание состояло в неумеренном денежном штрафе на церкву; для обидчика прибавлялись *нагаї*. 3) *Китайгородського попа служба*. Китайгород — село, не знаю какого уезда. Там, в оно время, был на приходе священник *о. Семен. О чоботях з свині, кожусі з кози* и говорит нечего. Так объяснял мне этот *отченаш* священник *о. Писнячевский*”²⁵.

Як бачимо, трансцендентний характер “Отче наш” в “бурлацькому” варіанті заступається місцевими реаліями і поглинається пародійною стихією.

Вочевидь, в Україні існувала ціла традиція бурлескного перетлумачення Господньої молитви, від якої до нас дійшли лише рештки. Так, Юрій Яновський у новелі “Дитинство” з роману “Вершники” (1932—35) частково наводить гайдамацьку пісню про школяра, яку співає прадід Данило: “Заставили школяра “Отче наш” читати, самі стали вегерями боки витинати”, сьогодні Миколай весняний саме святить воду, підглянемо потихеньку, як він ходитиме по морю й кропиллом святитиме воду, щоб людям можна було купатися. Отак ходить по морю з кропиллом та й бризкає, а кому лучиться втопитися в той час, то зараз витягне, обсушить і в шинок заведе, “отче наш, іже єсть та ще й буде воля, не веди нас в огірки, та поведи нас у диньки”, і гайдамацька пісня була довга-предовга”²⁶.

Серед українського народу побутовали також “старі Отченаші”. Скласти про них уявлення можемо на підставі коротких уривків, зафіксованих в українській літературі. Вочевидь, під назвою “старі Отченаші” розумілися народні молитви апокрифічного характеру. У новелі Михайла Петрушевича “Градобур” (1896 р.) натрапляємо на таку оповідку: “Хворий лежав спокійно і шептав спаленими устами “старі Отченаші”.

На сіонській горі,

Росте зіле, де мені...—

²³ Див. *Величковський І.* Твори. — К., 1972 — С. 175.

²⁴ *Словарь української мови* в чотирьох томах / Упор. Б.Грінченко. — К., 1996. — Т. 1. — С. 113.

²⁵ *Свидницький А.* Роман. Оповідання. Нариси. — К., 1985. — С. 262—263.

²⁶ *Яновський Ю.* Вершники. Мир. — К., 1980 — С.22.

зачав молитися Гнат, але лайка і напір людей, що туй-туй не падали на постіль, перебивали йому в молитві.

– Молитву не дадуть змовити... – зі злобою в голосі сказав хворий; по хвили молився далі:

Там мати божа спочивала,
Свого синка шукала...²⁷

Ще одне “прочитання” “Отче наш” українським народом відтворено в оповіданні Івана Нечуя-Левицького “Баба Параска і баба Палажка” (1874). Письменником заявлена істотна проблема тодішнього релігійного життя – віддаленість мови церкви від мови народу. Баба Палажка, оповідаючи про свою виняткову побожність, мимоволі подає власну інтерпретацію молитви “Отче наш”, пов’язуючи незнайомі церковнослов’янські слова з цілком зрозумілими українськими: “Як виходжу з хати по воду, то беру відра на плечі та й починаю на сінешньому порозі: “Мья-ца-й сина”, йдучи стежкою, перемолюсь і “Оче наш, оже еси...”, і “Око на небесі, око на землі...”, “Ізбави нас од лукавого святого”²⁸.

Баба Палажка не лише спотворює такі фрази “Отче наш”, як “Во ім’я отця і сина”, “Отче наш, іже еси”, “Яко на небесі і на землі”, “Ізбави нас од лукавого”, а й “створює” з них окремі молитви. Останнє надає цьому комічному уривку сатиричного забарвлення, оскільки виявляє псевдопобожність героїні. Взагалі, “Отче наш” церковнослов’янською мовою і сьогодні розуміється не завжди правильно. Скажімо, якось довелось почути з живих вуст замість “Хліб наш насущний дай нам днесь” – “Хліб наш насущний дай нам есь”. Подібні видозміни дістали назву народної етимології. За Ф. де Соссюром, “такі інновації, якими б дивовижними вони не були, не виникають зовсім випадково; вони є свого роду спробами приблизно пояснити малозрозуміле слово, пов’язавши його з чимось знайомим”²⁹.

Ще одна видозміна Господньої молитви, засвідчена в українській традиції, пов’язана з іменем Григорія Сковороди. Хіждею один із перших дослідників спадщини філософа, у виданні “Телескоп” за 1835 рік наводить “Отче наш”, в якому Сковорода буцімто прохає Бога послати нашій землі Сократа. Дослідник зазначає, що ця молитва розміщена в передмові до твору філософа під назвою “Софросина, сиречь толкование на вопрос, что нам нужно есть, и на ответ Сократа”. Частково ця молитва наведена Дмитром Багалієм у монографії “Український мандрований філософ Григорій Сковорода”: “Отче наш, иже еси на небесіх. Скоро ли ніспошлеш к нам Сократа, который бы научил нас напервесе познанию себя, а когда мы себя познаем, тогда мы сами из себя выведем науку, которая будет наша своеприродная”³⁰. Наступний уривок, судячи по всьому, подається від імені самого Сковороди: “...Да святится имя твое в мысли и помыслах раба твоего, который замыслил умом и помыслом волею быть Сократом в Руси, но земля Русская обширнее греческой і не легко будет ему скоро обхватить проповенію своею”³¹.

Багалій скептично поставився до причетності Сковороди як автора цієї молитви, і його аргументи видаються цілком слушними. Поза тим у самій молитві прочитуються виразні натяки на філософію Григорія Сковороди, зокрема його

²⁷ Петрушевич М. Градобур // Українська новелістика кінця XIX – початку XX століття. – К., 1989. – С. 369.

²⁸ Нечуй-Левицький І. Твори: В 2 т. – К., 1985. – Т. 1. – С. 424–425.

²⁹ Соссюр Фердинан де. Курс загальної лінгвістики. – К., 1998. – С. 220.

³⁰ Див. Багалій Д. Український мандрівний філософ Григорій Сковорода. – К., 1992. – С. 274.

³¹ Там само.

вчення про самопізнання. Владає в око ї езотеричний характер молитви, що також наближує її до поглядів Сковороди. Правдоподібно, що цей варіант "Отче наш" міг бути створений кимось із кола філософа або ж його пізніших послідовників і обертатися в середовищі втаємничених шукачів істини.

Попри радикальний злам ціннісних орієнтирів, яким ознаменувався ХХ вік, молитва "Отче наш" не втратила свого значення і, по суті, залишилася архетипічною і для буденної, і для художньої свідомості людини. Один із найяскравіших прикладів модерного переосмислення Господньої молитви знаходимо у творчості Миколи Хвильового. Комуніст за партквитком, речник "містичного комунізму" створив "індустріальний" "Отче наш", невід'ємний від заводського антуражу й усвідомлення величі робітничого класу: "Бантини, бетонні крокви й залізне, кам'яне — ми. Ми — король землі. Ми той, що в скажено-рухомому танці машини керує огняною електричною вагою — непереможною, всесильною.

"Отче наш електричної системи віку... Да буде твоя непохитна воля там — на землі, як тут — у заводі"³².

Цікаво, що цей уривок з етюду "Юрко" (1922 р.) — то авторська самоалюзія на поему "В електричний вік", зокрема на такі рядки:

І молився я:

Отче наш — електричної системи віку!

На твоїх крицевих віях

запеклася майбуття сльоза.

Твоя напруженість воліє на патлах буйних днів

провести лабіринти смаку.

Да святиться —

твоє ім'я.

Да буде твоя непохитна воля

там —

на землі,

як тут —

у заводі.

І глузували над святим святих,

і в сміх

підмішували кал³³.

Новому часові — нова людина, нові боги, нові молитви! — ось пафос "індустріального" "Отче наша". Він особливо виразно звучить у наступних рядках поеми, де робітничий клас (у Хвильового — "я" і "ми") ототожнюється з Богом:

Я — це фуга!

Во ім'я ваших —

Отця, і Сина, і Святого Духа —

я — ми.

Слухай, чоловіче:

да не будуть тобі бозі другі,

тільки моє засмажене обличчя³⁴.

³² Хвильовий М. Твори: В 2 т. — К., 1991. — Т. 1. — С. 171.

³³ Там само. — С. 81.

³⁴ Там само. — С. 84.

Мине понад двадцять років, і французький поет Жак Превєр подасть свою версію Господньої молитви, переосмисленої в категоріях авангардної естетики:

“PATER NOSTER”

Отче наш іже єси на небеси

Залишайся там

А земля нехай залишається нам

І її таємниці

варті їй-богу не менше

ніж загадка єдиного бога в трьох лицах

Земля з її каналами і озерами

з її Тихим океаном

з Великим Китайським муром

з річечкою яка тече в Камбре

з нісенітницями що плетуть у Морле

з фонтанами які дзюрчать в Тюільрі

з вулканами які димлять на зорі

Земля що на ній кубляться різні люди

зłodії і добродії

бандити і цяці-діти

Земля з усіма її дивами

які тут перед нами

відкриті для всіх

Земля що сама з себе дивується

дивується своїй красі

Та не сміє в цьому признатися

як не сміє дівчина гола

людям у всій красі показатися

Земля з її хворобами і стражданнями

ім'я яких легіон

Земля з її солдафонами і панами

з донощиками і катами

Земля де роки течуть за роками

де літо змінює осінь а осінь зима

де сміється красуня дівчина і лютує відьма стара

де солома злиднів гниє у жерлах гармат³⁵.

Цікавий і, гадаємо, не випадковий збіг у формальному втіленні “осучасненої” Господньої молитви як Миколою Хвильовим так і Жаком Превєром — обидва письменники написали її в яскравій сюрреалістичній манері.

Серед нестерпних картин української дійсності 20-х років свій “Отче наш” не промовляє — виє сповнений рефлексії та апокаліпсичних марень ліричний герой поеми Євгена Плужника “Галілей” (1925—1926):

Ну на чорта, встромившись в сівке пальто,

Комірком затуливши шию,

В гущу давніх повій і нових авто

Десь на розі безглуздо вию:

—Нехай буде воля твоя,

Часе мій,

На землі натомленій цій!

Комашинка маленька я

На твоїй байдужій руці...

Ой, упали ж та впали криваві роси

На тихенькі-тихі поля...

Мій народє!

³⁵ Превєр Ж. Видовище. — К., 1993. — С. 28–29.

Темний і босий!
Хай святиться твоє ім'я!

Хай розквітнуть нові жита
Пишним цвітом нової слави!
Гей, ти, муко моя свята,
Часе кривавий!

Убіснним синам твоїм
І всім тим,
Що будуть забиті,
Щоб повстати в безсмертнім міті,
Всім
Ім –
Осанна!³⁶

Звернення до Господа тут замінено на “часе мій”, “народе мій”, отож ці поняття набувають абсолютної цінності, посідаючи, фактично, місце Бога. У наведеному уривку прочитується страх перед “байдужою рукою” часу, яка, здається, ось-ось стиснеться в кулак і роздушить “маленьку комашинку”. Однак ліричний герой говорить про покору своєму кривавому часові, бо ж покладає надії на “часи заповітні”³⁷; у поемі виразно звучить мотив компенсації суспільної неправди, пов'язаний із хіліазмом – тисячолітнім Царством Христовим на землі.

У дусі народницької поетики “Отче наш” переосмислений у вірші Дмитра Павличка “Молитва” (1965 р.):

Отче наш, Тарасе всемогутній,
Що створив нас генієм своїм,
На моїй землі, як правда, суціль,
Б'ющий у неправду, наче грім.

Ти, як небо, став широкоплечо
Над літами, що упали в грузь;
Віку двадцять першого предтечо,
Я до тебе одного молюсь.

Язика отруйні і брехливі
Вогняним мечем пообтинай,
Проколи серця товсті й ліниви
І гноївки випусти в Дунай.

Всіх вельмож – рабів німих і підлих –
Скинь в геєну, а слова хули –
Потурнацький, безголовий мотлох –
На вогнях оновлення спали.

Дай нам силу ідолів знімати
З п'єдесталів чорної олжі,
Бурити казарми й каземати,
Де виймають душу із душі.

Не введи в спокусу мсти і слави,
Вкинь в палющу хижу ненасить
Мудрості і знамено криваве
Дай нам не соромлячись носить.

³⁶ Плужник Є. Поезії. – К., 1988. – С. 168–169.

³⁷ Там само. – С. 180.

Поклади нам сонце на зіниці —
Променем туди, де непроглядь.
Хай підносять очі люди ниці,
Хай в незрячих більма погорять.

Мислям нашим дай ясне поліття,
А поетам — спину, що не гнесь.
Дай нам пам'ять на тисячоліття,
Непокору і любов на днесь.

І не одпусти нам ні на йоту
Борг, забутий в клетках забав;
Сплатимо його із крові й поту,
Тільки од лукавства нас позбав.

Да святиться слова блискавиця,
Що несе у вічну далечинь
Нашу думу й пісню. Да святиться
Між народами твоє ім'я. Амінь.³⁸

Ліричний герой "Молитви" Павличка звертається до творця української нації — Шевченка, подібно як віруючий звертається до Творця всього суцього — Бога. У вірші художньо переосмислюються прохання і побажання з Господньої молитви: "Дай нам силу ідолів знімати ...", "Не введи в спокусу мсти і слави...", "Дай нам пам'ять на тисячоліття...", "І не одпусти нам ні на йоту борг...", "Тільки од лукавства нас позбав", "Да святиться між народами твоє ім'я".

У пародійній манері Шевченко ототожнений із Богом (чи то, радше, — Бог із Шевченком) у комедії Миколи Куліша "Хулій Хурина" (1926), що є цікавим прикладом контрверсійного розвитку української літератури: "І с в я т и т е л ь. Жони мироносиці!.. Сказав господь: загинеш, згинеш, Україно, не стане сліду на землі..."³⁹ Куліш наводить цю фразу, мабуть, не без того, щоб покепкувати з народницької концепції "Шевченко — Бог (батько, пророк etc.) українського народу".

У літературних переробках "Отче наш" уже засадничо присутнє щось від богохульства, адже їхні автори зазіхають на слово Господнє, ставлячи себе врівень із його Творцем. Особливо ж ця риса відчутна в авангардних метаморфозах "Отче наш", що не випадково, адже богозневага є загальною тенденцією мистецтва авангарду, в якому, за спостереженням Михайла Епштейна, "чистые" і "святые" поняття подвергаются глумлению⁴⁰.

Із цього погляду показовий роман Ярослава Гашека "Пригоди бравого вояка Швейка" (1923 р., незаверш.), в якому молитва "Отче наш" зажди фігурує в украї цинічному контексті. Приміром, Отто Кац, фельдкурат-вихрест, розпочинає богослужіння у в'язниці таким чином: "Гей ви, волоцюги, чи не забули ще "Отче наш"? Ану, спробуймо! Ну звичайно, я так і знав! Який тут "Отче наш"? Вам аби по дві порції м'яса з квасолею, та напхатися, лягти черевом на нари, думати в носі й не думати про Господа Бога. Що? Може, не правда"⁴¹. Або ж Швейк з'ясовує поручику Лукашу історію з плутаниною книг: "... А я вам доповідав про ці книжки, чи, бува, на війні не пішло все догори дриган і чи не, читають тепер книжок у зворотному порядку, спершу другий, а пізніше перший том. А ви мені

³⁸ Павличко Д. Твори: В 3 т. — К., 1989. — Т.1. — С. 229–230.

³⁹ Куліш М. Твори: В 2 т. — К., 1990 — С. 275.

⁴⁰ Эпштейн М. Искусство авангарда и религиозное сознание // Новый мир. — 1989. — № 12 — С. 223.

⁴¹ Гашек Я. Пригоди бравого вояка Швейка. — Х., 2002. — С. 95.

сказали, нібито я п'яна худобина, коли не знаю, що й в "Отче наш" спочатку це "Отче наш", а потім "Амінь". Вам не добре, пане обер-лейтенанте?"⁴².

В українській літературі значного розвитку набули окремі архетипічні образи Господньої молитви. Насамперед, це означення Бога як "Отця нашого". Цей образ дозволяв осмислити взаємини Бога й людини як взаємини батька й дитини. Особливий наголос ставився на справедливий покарі за непослух, за якою неминуче слідувала батьківська милість. "Яко отець, чадо свое любя, бья, — пише Володимир Мономах у "Повчанні", — и пакуы привлачить е к собѣ, тако же и господь нашъ показал ны есть на врагы побѣду..."⁴³.

Григорій Квітка-Основ'яненко на підставі єйдосу "Отець небесний" розгортає цілу філософію смирення перед Божою волею. У славнозвісній "Марусі" він пише про те, як християнин повинен сприймати смерть близьких. Починає письменник із засновку: "Ось послушайте лишень, як нам панотець у церкві чита, що Господь Небесний наш — як отець дітям". І далі продовжує: "От так і Небесний наш Отець з нами робить бережить нас від усякої біди і береть нас прямисінько до себе. Де є таке добро, таке добро... що ні розказати, ні здумати не можна! Та ще й так подумаймо: чувствуєш ти, чоловіче, що се Бог за гріхи твої послав біду? Так же і розсуди: який батько покине овіс діток, щоб без науки ледащіли? Усякий, усякий отець старається навчити дітей усьому доброму, а неслухняних по-батьківськи повчить та по-батьківськи пожалує. Недурно сказано: ледача та дитина, котрої батько не вчив! Се ж люди та з своїми дітьми роблять, а то Отець Небесний, що милосердю його і міри нема! Той коли і пошле за гріхи яку біду, то він же і помилує! Тільки покоряйся йому! А після сього не будемо журитись, що нам Бог милосердний не пошлеть терпіти, і перехрестившись, скажемо: "Господи, навчи мене, грішного, як сполнять волю твою святу!" — той побачиш, що опісля усе гаразд буде"⁴⁴.

У молитві "Отче наш" першим проханням, зверненням до Бога, є прохання про хліб насущний. Цей образ мав цікаву долю в українській літературі — від широкого використання в прямому значенні до складних метафоричних надбудов.

У творчості Тараса Шевченка хліб насущний найчастіше пов'язується з його гірким добуванням:

Покрай улиць поспішали
Заспані дівчата,
Та не з дому, а додому!
Посилала мати
На цілу ніч працювати,
На хліб заробляти.
А я стою, похилившись,
Думаю, гадаю,
Як то тяжко той насущний
Люди заробляють.
("Сон")⁴⁵
Не нам на прю з тобою стати!
Не нам діла твої судити!
Нам тільки плакати, плакати, плакати,
І хліб насущний замісити
Кровавим потом і сльозами.⁴⁶
("Кавказ")

⁴² Там само. — С. 479.

⁴³ Поучение Владимира Мономаха // Русская литература XI–XVIII вв. — М., 1988. — С. 50.

⁴⁴ Квітка-Основ'яненко Г. Твори: В 2 т. — К., 1978. — Т. 1. — С. 41–42.

⁴⁵ Шевченко Т. Кобзар — К., 1987. — С. 261.

⁴⁶ Там само. — С. 167.

В семье убогой, неизвестной
 Он выросал; и жизни труд,
 Как сирота, он встретил рано;
 Упреки злые встретил он
 За хлеб насущный...⁴⁷
 ("Тризна")
 Убогим, нищим,
 Из-за куска насущной пищи
 Глупцу могучему годить.
 И мыслить, чувствовать и жить!..⁴⁸
 ("Тризна")

Найширшу парадигму тлумачень цього образу знаходимо в поезії Богдана-Горя Антонича. У вірші "LITANIA" (1932) (Молитва), де потрібнішою за хліб насущний оголошена віра:

Боже, чи ти знаєш, як нам віри треба —
 більше, як насущного, черствого хліба,
 чи ти знаєш нашу тугу ввиш, до неба,
 як тяжить щоденщини колиба⁴⁹.

У вірші "Дві літургії кохання" (1936) поняття "насущний" пов'язується з любов'ю і щастям, що потрібні людині як щоденний хліб:

Хай тільки наших уст причастя,
 вже пуста світу повна маю.
 Це той насущний клаптик щастя,
 що жадно в долі видираєм⁵⁰.

Насущний хліб часто тлумачиться поетом як творчість з усіма її атрибутами: натхненням, працею, безсонними ночами тощо (вірші "Хліб насущний", "Пісня про чорні лаври"). Наприклад:

Насущний хліб натхнення. О, мені не задрить, друзі!
 Воно щоденний ворог, ялова морока з словом,
 і нехить до себе самого й ночі у напрузі,
 і неспроможність визволитись в купелю обнови,
 вернутись до життя й черствий хліб дійсності сприйняти⁵¹.

У ліриці Б.-І. Антонича насущний хліб є амбівалентним образом, що в ньому сполучається і водночас протиставляється духовне ("насущний хліб натхнення") і реальне ("черствий хліб дійсності", "насущний, черствий хліб").

Як бачимо, інтерпретаційне поле аналізованого образу окреслене питомим значенням "хліба насущного" як найнеобхіднішого для життя, основи існування. Відповідно, якщо для Б.-І. Антонича насущний хліб — це, передусім, творчість, то для героя Ярослава Гашека ним є ...ручні кайдани. Так, бравий вояк Швейк запитує в свого конвоїра: "— У вас є з собою наручники?" "— Кожний жандарм завжди мусить носити з собою наручники, — з притиском сказав сержант, спотикаючись то по один, то по другий бік Швейка. — Це наш хліб щоденний"⁵². Також: "Він [генерал Фінк — О. Т.] вважав вішання чимось звичайним і природним, свого роду хлібом щоденним..."⁵³.

⁴⁷ Там само. — С. 167.

⁴⁸ Там само. — С. 167.

⁴⁹ Антонич Б.-І. Поезії — К., 1989. — С. 265.

⁵⁰ Там само. — С. 226.

⁵¹ Там само. — С. 149.

⁵² Гашек Я. Пригоди бравого вояка Швейка. — Х., 2002. — С. 288.

⁵³ Там само. — С. 689.

Додамо принагідно, що заміна виразу “хліб насущний” на позірно сучасніший “хліб щоденний”, наявна в деяких українських виданнях Біблії, є абсолютно неприпустимою, оскільки руйнує цілу традицію – і містичну, і художню, в якій знаним і адекватним є лише перший переклад.

Ремінісценції, пов’язані з окремими образами Господньої молитви, в українській літературі багатоліткі й могли б слугувати предметом окремого дослідження. Не оминемо тут лишень творчість Тараса Шевченка, зокрема його поему “Єретик”, словнену художньо переосмислених образів “Отче наш”. Ось кілька прикладів:

А я тихо
Богу помолюся,
Щоб усі слав’яне стали
Добрими братами,
І синами сонця правди,
І єретиками
Отакими, як Констанцький
Єретик великий!
Мир мирові подарують
І славу вівіки!⁵⁴
Або ж
Небесний царю! суд твій всує,
І всує царствіє твоє!⁵⁵

Найбільше алюзій на “Отче наш” знаходимо в молитві Яна Гуса. Парафрази Господньої молитви виконують тут функцію підсилення, перетворюючи смиренні прохання до Бога на палкі заклики; вчувається в них і закид Богові, який зволікає з виконанням найістотніших людських благань:

Не мені,
Великий Господи, простому,
Судить великії діла
Твоєї волі. Люта зла
Не дієш без вини нікому.
Мрлюся: Господи, помилуй,
Спаси ти нас, святая сила,
Язви язик мій за хули,
Та язви мира ізціли.
Не дай знущатися лукавим
І над твоєю вічно-славою,
Й над нами, прости ми людьми..⁵⁶

Як бачимо, на ґрунті Господньої молитви в українській культурі зросла ціла традиція прочитань, тлумачень і переробок. “Отче наш” розумівся і як молитва, і як жанр, і як прообраз для розмаїтих художніх модифікацій. І в цьому також виявилася сила і велич Господнього слова.

⁵⁴ Шевченко Т. Кобзар. – К., 1987. – С. 208.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само. – С. 210.

